

تحلیل و بررسی خوشنویسی بوستان سعدی موزه ملی ملک (به خط سلطان علی مشهدی و بررسی صحت رقم آن)*

صداقت جباری کلخوران، حسین رضوی فرد**^۲

^۱ دانشیار دانشکده هنرهای تجسمی، پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران.

^۲ کارشناس ارشد پژوهش هنر، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران.

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۱/۶/۲۱، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۱/۸/۷)

چکیده

شهرت سلطان علی مشهدی (۸۴۱-۹۲۶ق.) در خوشنویسی با خط نستعلیق، به دو موضوع کثرت کتابت نسخ خطی نفیس در سایه‌ی حمایت حکومت تیموریان همچونین تألیف اولین رساله‌ی آموزشی در خط نستعلیق در سال ۹۲۰ هجری ق. برمی‌گردد. در میان آثار متعدد سلطان علی مشهدی، نسخه‌ای بدون تاریخ از بوستان سعدی با قلم خفی نستعلیق در کتابخانه موزه ملی ملک موجود است که از قوت قلم و پختگی قابل توجهی برخوردار است اما در کتاب‌های نسخه‌شناسی مشهور، ثبت نشده است. در پژوهش حاضر با استفاده از منابع کتابخانه‌ای، به روش اسنادی، توصیفی و تطبیقی، به ارزیابی شباهت‌ها و تفاوت‌ها و مقایسه‌ی سبک خط نستعلیق بوستان موزه ملک با سبک آثاری از سلطان علی مشهدی که شکی در صحت انتسابشان به وی نمی‌باشد پرداخته و ضمن معرفی انواع مختلف جعل آثار هنری و ارائه نمونه‌هایی از جعل‌های صورت پذیرفته، صحت رقم سلطان علی مشهدی در ذیل کتاب مذکور مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت. در انتها درمی‌یابیم که ریتم مدات، پیوستگی سطرها و سنجیده سوار نمودن حروف و کلمات روی یکدیگر، چینش نقطه‌ها و حتی رقم سلطان علی در اثر بوستان سعدی موزه ملک شباهتی قابل قبول با دیگر آثار سلطان علی مشهدی دارد و ما را در نیل به پاسخ این سؤال که آیا بوستان سعدی مورد بحث، اثر سلطان علی مشهدی است یا خوشنویس دیگری دیوان مذکور را کتابت نموده و در زمان‌های بعد به نام سلطان علی جعل شده است؟ رهنمون خواهد ساخت.

واژه‌های کلیدی

خوشنویسی، خط نستعلیق، سلطان علی مشهدی، بوستان سعدی، رقم.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد پژوهش هنر نگارنده دوم تحت عنوان «سبک‌شناسی خط نستعلیق سلطان علی مشهدی (بررسی و تحلیل کتابت بوستان سعدی موجود در موزه ملی ملک به رقم سلطان علی مشهدی و تطبیق آن با دیگر آثار وی)» می‌باشد که به راهنمایی نگارنده اول به انجام رسیده است.

** نویسنده مسئول: تلفن ۸۲۹۸۲۵۲۳ - ۰۲۱، نمابر: ۸۲۹۸۷۸۰۱ - ۰۲۱، Email: hor0274@gmail.com

مقدمه

اغلب در کتابخانه‌ها و موزه‌های خارج از کشور نگهداری می‌شوند اما حدود یک‌چهارم کل آثار با رقم ایشان، مجموعه‌ای غنی و قابل بررسی را در ایران فراهم آورده است. در میان کتابخانه‌ها و موزه‌های صاحب‌نسخ خطی در ایران، «کتابخانه موزه ملی ملک با داشتن ۱۹ هزار عنوان نسخه خطی نادر و نفیس، یکی از شش گنجینه بزرگ‌نسخ خطی ایران است» (سایت موزه ملی، ۱۳۷۵). یکی از نسخه‌های ارزشمند این کتابخانه، بوستان سعدی با رقم «تمت الکتاب بعون الملک الوهاب علی یدالعبد الفقیر الحقیر سلطان علی المشهدی» می‌باشد. پیشنهاد مدیر محترم موزه ملی ملک بهانه‌ای شد برای ورود به تحلیل و بررسی شیوه کتابت نسخه‌ی یاد شده و تطبیق آن با دیگر آثار سلطان علی مشهدی.

سلطان علی مشهدی (۸۴۱-۹۲۶ ق.) از بزرگ‌ترین خوشنویسان خط نستعلیق محسوب می‌شود. معاشرت و الفت با بزرگان ادب و هنر دوره‌ی تیموری از جمله خاتم‌الشعرا عبدالرحمن جامی و بهزاد نقاش و برخورداری از حمایت خاص سلطان حسین بایقرا و وزیر هنرمند و هنرپرورش امیر علی شیر نوایی، همچنین تداوم در کتابت آثار ادبی طی سال‌های ۸۶۵ تا ۹۲۶ ق. و تألیف اولین رساله‌ی آموزشی در خط نستعلیق معروف به صراط‌السطور، و تأثیرپذیری خوشنویسان مشهور بعدی از جمله میرعلی هروی، باباشاه اصفهانی و میرعماد حسنی قزوینی از آثار وی، شخصیت این خوشنویس را در بین خطاطان قدیم منحصر بفرد نموده است. از سلطان علی بیش از پنجاه نسخه‌ی خطی و تعداد زیادی مرقع به جا مانده است که

روش، مبانی نظری و پیشینه تحقیق

که در بخش معرفی خط نستعلیق زندگی خوشنویسان این خط را شرح داده است، «هنر عهد تیموریان و متفرعات آن» اثر عبدالحی حبیبی که یکی از مهم‌ترین مراجع نسخه‌شناسی درباره نسخه‌های کتابت شده در عهد تیموری محسوب می‌شود، «مکتب نگارگری هرات» نوشته‌ی یعقوب آژند که درباره وضعیت کتابخانه‌ی دربار تیموری اطلاعات ارزنده‌ی دارد، دو کتاب تحت عنوان «سلطان علی مشهدی»، یکی به قلم یعقوب آژند و دیگری نوشته‌ی علی‌اکبر ولایتی است و «میراث جاوید» اثر رحیم سلوتی با نگاهی فنی‌تر و به تلخیص، ضمن اشاره به آثار خوشنویسی قدما از ابتدا تا نیمه‌ی اول قرن چهاردهم ق. شیوه‌ی خط نستعلیق سلطان علی مشهدی را نیز در یک فصل معرفی نموده است و می‌تواند مقدمه‌ای برای ورود به تحلیل و بررسی آثار این خوشنویس محسوب شود.

یافته‌های پژوهش
جعل و نظیره‌نویسی آثار خوشنویسی

«شور و شوق خوشنویسی بسیار زود به جعل (نوشته‌ها) و یا دست کم به، نسبت‌دادن‌های خطا انجامید... گویند عارف بایزید پورانی، یکی از اعضای خانواده‌ی روشنفکر پیشرو هرات، چنان خوشنویس قابلی بود که روزی پس از مهیا ساختن وصلی و تزئیناتی مشابه صفحه‌ای به خط سلطان علی، به تقلید آن به خوشنویسی پرداخت. قطعه‌ی (نگاشته آمده) را به امیرعلی شیر نوایی که به دیدار خانواده‌ی پورانی آمده بود نشان دادند و او بی‌اندازه از دیدن صفحه‌ی نوشته‌ی او در خانه‌ی آنان تعجب کرد. کتابدارش را فراخواند تا قطعه‌ی اصل را بیاورد. سلطان علی که حضور داشت، چنان خشمگین شد که هر دو صفحه را گرفت و به حوضی که میهمانان گرد آن نشسته بودند پرتاب کرد. اما چون برافروختگی امیر علی شیر را دید، بسرعت آنها را از آب برگرفت و سرانجام تصمیم گرفتند صفحه‌ای که آب بر آن آسیب نرسانده بود

روش به کار گرفته شده در تحلیل آثار سلطان علی مشهدی در این مقاله بدین صورت است که در ابتدا حروف و مفردات و ترکیبات و نوع چینش حروف و نقطه‌ها و مدات (کشیده‌ها) و زوایای قلم‌گذاری و روش مرکب‌برداری و مرکب‌رانی و نکات فنی از این دست که معمولاً در آثار یک خوشنویس به یک شاکله‌ی نهایی می‌رسند، از بوستان سعدی مورد بحث استخراج شده‌اند. ماحصل این بررسی، بدست آوردن سبک خوشنویسی بکار رفته در بوستان سعدی خواهد بود؛ با تطبیق سبک مذکور با شیوه مورد استفاده در آثار سلطان علی مشهدی، متوجه صحت و سقم انتساب کتابت بوستان سعدی به سلطان علی مشهدی خواهیم شد.

عموم پژوهش‌های صورت پذیرفته در اطراف موضوع خط سلطان علی مشهدی، صبغه‌ی تاریخی دارند و تا به حال خط وی بطور مبسوط با روش تحلیلی و تطبیقی مورد ارزیابی قرار نگرفته است. از آثاری که جنبه‌ی هنری دوره تیموریان را وجهه‌ی همت خود قرار داده‌اند و زندگی و آثار سلطان علی مشهدی را بدون تحلیل آثارش گزارش نموده‌اند، می‌توان به کتاب‌های ذیل اشاره نمود: «گلستان هنر» اثر قاضی میراحمد قمی که ضمن درج کتاب صراط‌السطور از زندگی و آثار سلطان علی اطلاعات مفیدی بدست می‌دهد؛ تمامی آثار تألیف شده بعدی، از این کتاب مطالبی نقل نموده‌اند، «مناقب هنروران» اثر مصطفی عالی‌افندی در فصلی جداگانه به معرفی سلطان علی مشهدی پرداخته است، «تذکره‌الخطاطین» از میرزا سنگلاخ خراسانی که رساله‌ی صراط‌السطور سلطان علی مشهدی را بطور کامل آورده است، «احوال و آثار خوشنویسان» اثر مهدی بیانی که مفصل‌ترین و کامل‌ترین اطلاعات را از آثار سلطان علی نسبت به کتاب‌های دیگر ارائه نموده است، «خوشنویسی و فرهنگ اسلامی» نوشته‌ی آن‌ماری شیمیل نیز با رجوع به آثار پیش از خود نقل قول‌هایی از زندگی و هنر سلطان علی مشهدی دارد، «تذکره خط و خطاطان» میرزا حبیب اصفهانی، «اطلس خط» از حبیب‌الله فضائی



تصویر ۳- چلیپا، منسوب
به سلطان علی، عدم
همخوانی رقم اثر با رقم‌های
سلطان علی.
مأخذ: (انجمن خوشنویسان
ایران، ۱۳۷۸، ۲)



تصویر ۲- رقم سلطان علی مشهدی.
مأخذ: (موقع گلشن، کتابخانه کاخ گلستان)



تصویر ۱- چلیپا، منسوب به سلطان علی مشهدی،
عدم همخوانی با شیوه سلطان علی.
مأخذ: (پساولی، ۱۳۵۷)

کتابخانه مجلس شورای اسلامی نسخه‌ای از دیوان حافظ با رقم «الفقیر سلطان علی مشهدی» با تاریخ ۸۹۵ ق. وجود دارد که «بی شک به خط سلطان علی مشهدی نیست و ظاهراً کسی در استرآباد از روی خط سلطان علی مشهدی مشق کرده است» (بیانی، ۱۳۶۳، ۲۵۸).

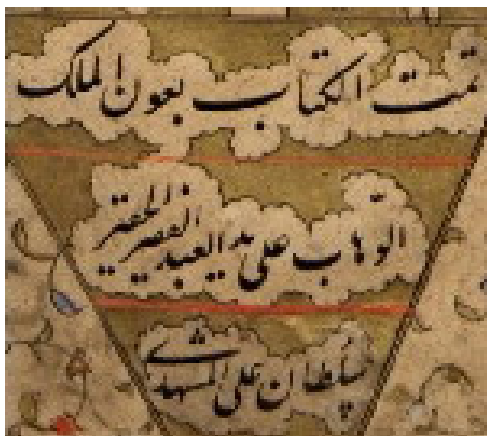
۳- جعل پس از حیات خوشنویس صورت می‌گیرد. این نوع از جعل اغلب بواسطه‌ی ارزش مالی بخشیدن به اثر و سودجویی می‌باشد چرا که هر چه قدمت یک اثر خطی بالاتر باشد، ارزش ریالی اثر بیشتر خواهد بود. ۴- جعل در مواردی به هم‌نام بودن خوشنویس با خوشنویسی دیگر برمی‌گردد که در این موارد قصد و نیت کاتب، جعل نبوده است و توانایی و تشخیص نسخه‌شناسان می‌تواند اثر خطی و خوشنویس آن را شناسایی کند. همچنین مواردی نیز وجود دارد که کاتب، اثر خود را امضا نمی‌نماید و در دوره‌های بعد تشخیص نادرست کارشناسان، باعث نسبت دادن اثر به خوشنویسی مشهور می‌شود.

اثر نمایش داده شده در (تصویر ۱) می‌تواند جزء این گروه تلقی گردد. چنانکه مشاهده می‌شود شاکله‌ی حروف «ه» در کلمه شهر، حرف «ف» و اتصال نامتناسب و بدور از «حسن تشکیل» آن با مد «ش» در «بنفشه» یا کشیده یای معکوس در «می» هیچکدام با اصول شناخته شده سلطان علی که در ادامه می‌آید همخوانی ندارند؛ گذشته از اینها مشخص است رقم را فرد دیگری غیر از خوشنویس مرقوم نموده است. مخصوصاً که این نمونه رقم با هیچکدام از رقم‌های سلطان علی مشهدی (تصویر ۲) همخوانی ندارد. نمونه دیگر، رباعی سروده‌ی سلطان علی مشهدی است که توسط محمد ابریشمی داماد و شاگرد سلطان علی در حاشیه‌ی قبر وی نگاشته شده است. به نظر می‌رسد کتابت این رباعی (تصویر ۳) با توجه به داشتن رقم «سلطانعلی» به سلطان علی مشهدی نسبت داده شده است. این در حالی است که سلطان علی تقریباً در هیچ رقمی، نام خود را بصورت متصل ننوشته است.

باید اصل و نوشته‌ی استاد باشد» (شیمل، ۱۳۶۸، ۹۱). حکایت یاد شده نوعی نظیره‌نویسی محسوب می‌شود که با تجویز صاحب رقم، حکم برابر با اصل یافته است. اینکه چه اثری را باید جعلی تلقی نمود همچنین برابر یا پایین تر بودن ارزش اثر جعلی نسبت به اثر اصلی، همیشه مورد مناقشه بوده است. برخی صاحب‌نظران معتقدند فارغ از بحث اخلاقی این موضوع و ناصحیح بودن جعل اثر یک هنرمند، با یک دیدگاه صرفاً زیبایی‌شناسانه و اثرمحور، آنچه اهمیت دارد زیبایی اثر است و در صورتی که هنرمندی بتواند اثری را خلق کند که تمامی مشخصات تکنیکی اصل اثر را دارا باشد هنر او قابل تقدیر است. آلفرد لسینگ^۱ ضمن غیراخلاقی و فریبکارانه خواندن جعل اثر هنری، با تفاوت قائل شدن میان جعل اثر هنری توسط یک هنرمند و جعل توسط دلالان هنری معتقد است فرقی نمی‌کند که یک اثر هنری، اصیل باشد یا جعلی؛ «اینکه یک اثر هنری به لحاظ زیبایی‌شناسی در مرتبه‌ی عالی قرار دارد، چون اصیل است، یا از نوع درجه دوم و پست قلمداد می‌شود، چون جعلی است، خلاف دآوری یا نقد زیبایی‌شناسانه است و بیشتر رفتاری از روی خودستایی تلقی می‌شود» (لسینگ، ۱۳۹۰، ۱۷۶)

با این توضیح می‌توان حالات مختلفی را برای جعل یک اثر متصور شد؛ ۱- جعل در زمان حیات خوشنویس صورت پذیرفته و خوشنویس نه تنها از آن آگاه است بلکه اجازه می‌دهد خوشنویس دیگری از رقم وی استفاده نماید؛ در مورد میرعلی هروی مواردی از جعل با این روش گزارش شده است و گفته‌اند که وی دربارهی استفاده از رقم و امضایش توسط برخی شاگردان قدری آسان‌گیر بوده‌اند؛ «حکایت می‌کنند که میرچلمه نامدار، در روزگار استادش میرعلی، چنان سرآمد کار و نادره‌ی اعصار و مشهور دار و دیار شد که مولانا میرعلی از راه احترام بدو اجازه داد که زیر قطعاتش «کتبه»ی او را بنویسد، یعنی مقام او را با خود برابر دانست...» (عالی‌افندی، ۱۳۶۹، ۷۸). ۲- جعل در زمان حیات خوشنویس و بدون اطلاع وی صورت پذیرد؛ برای مثال در

معرفی بوستان سعدی موزه ملی ملک



تصویر ۴- رقم سلطان علی مشهدی.
مأخذ: (بوستان سعدی، موزه ملی ملک)

نسخه‌ی خطی بوستان، تألیف مصلح‌الدین سعدی شیرازی، به خط نستعلیق با قلم «خفی»^۳ و رقم «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب علی یدالعبد الفقیر الحقییر سلطان علی المشهدی» (تصویر ۴)، بدون تاریخ و دارای ۲۹۸ صفحه نوشته شده (۱۴۹ برگ)، کاغذ متن ترمه حاشیه ختایی رنگارنگ، جلد روغنی با پشت معرق (دست راست خرابی یافته)، ابعاد مطلب کتابت شده ۷/۶ X ۱۳/۷ سانتیمتر و با تذهیب عناوین و نشان به طلا و مجدول می‌باشد.

عبدالحی حبیبی در کتاب هنر عهد تیموریان و متفرعات آن در بخش «نام‌های خطوط و آثار مربوط مکاتب هنری تیموریان و متفرعات آن» به بیش از ۱۰۰۰ نسخه خطی کتابت شده توسط خوشنویسان عهد تیموری و ابتدای دوره‌ی صفوی اشاره می‌نماید. طبق همین فهرست از دوره تیموریان تا صفویان چهل جلد بوستان سعدی توسط خوشنویسان این دوره کتابت شده است. در این فهرست، از سلطان علی مشهدی، کتابت سه بوستان سعدی ثبت شده است. هم‌زمان با سلطان علی مشهدی، پنج خوشنویس دیگر با نام سلطان علی می‌زیسته‌اند؛ سلطان علی قاینی، سلطان علی خوارزمی، سلطان علی شیرازی، سلطان علی اوبهی و سلطان علی سبز مشهدی. از هیچکدام از خوشنویسان یاد شده، کتابتی از بوستان سعدی، ثبت نشده است این در حالی است که از خوشنویسی مثل میرعلی هروی کتابت هشت نسخه بوستان سعدی ثبت شده است. سه بوستان سعدی ثبت شده با رقم سلطان علی مشهدی که

بطور خلاصه در معرفی مجموعه آثار سلطان علی مشهدی (جدول ۱) نیز به آنها اشاره شده است به شرح ذیل می‌باشند: ۱- بوستان سعدی موزه آثار اسلامی ترکیه، بدون تاریخ (حبیبی، ۱۳۵۵، ۶۲۲)، ۲- بوستان سعدی دارالکتب قاهره، ۸۹۳ ق، خط خوش نستعلیق خفی، از شش مجلس مینیاتور، ۴ اثر دارای امضای بهزاد است (همان، ۷۲۵) و ۳- بوستان سعدی کتابخانه مخطوطات علوم آذربایجان شوروی، ۸۹۹ ق، دارای ۳ مینیاتور کار هرات (همان، ۲۹۷). بوستان سعدی موزه ملک چهارمین نسخه خطی از بوستان سعدی به خط سلطان علی مشهدی است اما در کتب مشهور نسخ‌شناسی ثبت نشده است.

جدول ۱- کتاب‌ها و مرقعات با خط سلطان علی مشهدی.

ردیف	عنوان کتاب / مرقع	محل نگهداری	سال کتابت (ق.ه)	کد دستیابی
۱۴	دیوان سلطان حسین میرزا	مجموعه خصوصی سودآور	۸۹۱	
۱۵	بوستان سعدی	دارالکتب مصر (قاهره)	۸۹۳	
۱۶	دیوان شاهی	کتابخانه کاخ گلستان	۸۹۵	۲۲۰۵
۱۷	دیوان سلطان حسین میرزا	موزه آثار اسلامی و ترک استانبول	۸۹۵	
۱۸	دیوان حافظ	مجموعه دولتی افغانستان (کابل)	۸۹۶	
۱۹	ترجمه منظوم جامی از چهل حدیث	کتابخانه خزینه اوقاف استانبول	۸۹۷	
۲۰	خمسه نوایی	کتابخانه سلطنتی ویندسور کسل لندن	۸۹۷	
۲۱	نسخه دیگر خمسه نوایی (ترکی)	کتابخانه عمومی لنینگراد	۸۹۸	
۲۲	یوسف و زلیخای جامی	مجموعه بنیاد کورکیان نیویورک	۸۹۸	
۲۳	دیوان سلطان حسین بایقرا	مجموعه شخصی عباس مزدا	۸۹۹	
۲۴	بوستان سعدی	کتابخانه مخطوطات علوم آذربایجان شوروی	۸۹۹	۲۳۷۸- ۱۱۳
۲۵	چهل حدیث (ترکی)	کتابخانه ملی پاریس	۹۰۱	
۲۶	هشت بهشت امیر خسرو دهلوی	کتابخانه توفیق‌پوسرای استانبول	۹۰۲	

ردیف	عنوان کتاب / مرقع	محل نگهداری	سال کتابت (ق.ه)	کد دستیابی
۱	دفتر پنجم از شش مثنوی مولانا	مجموعه اج - وور پاریس	۸۶۵	
۲	مخزن الاسرار نظامی	کتابخانه موزه بریتانیا (لندن)	۸۶۵	
۳	کلیات کاتبی	کتابخانه دانشگاه استانبول	۸۶۷	
۴	خمسه نوایی (ترکی)	کتابخانه عمومی لنینگراد	۸۷۰	
۵	کلیات خواجوی کرمانی	مجموعه چستر بیٹی انگلستان	۸۷۳	
۶	حالنامه عارفی (مثنوی گوی و چوگان)	کتابخانه کاخ گلستان	۸۷۴	۶۶۳
۷	مجموعه اشعار	کتابخانه دانشگاه استانبول	۸۷۵	
۸	مجموعه اشعار متفرقه	مجموعه چستر بیٹی انگلستان	۸۸۰	
۹	غزلیات کاتبی	کتابخانه ملی پاریس	۸۸۰	
۱۰	جنگ شعر فارسی	کتابخانه ملی پاریس	۸۸۵	
۱۱	منطق الطیر عطار	موزه هنری متروپلیتن نیویورک	۸۸۸	
۱۲	اربعین جامی	کتابخانه ملی و آستان قدس رضوی (نسخه کیانوش معتقدی)	۸۸۹	
۱۳	گلستان سعدی	مجموعه خصوصی سودآور	۸۹۱	

حروف و «مفردات»^۴ در بوستان سعدی موزه ملک

بدیهی است حروف و مفردات در آثار یک خوشنویس را نمی‌توان ملاک نهایی برای قضاوت درباره سبک وی دانست. مخصوصاً خوشنویسی نظیر سلطان علی که نُسخ خطی باقیمانده از وی از سال ۸۶۵ ق. تا ۹۲۱ ق. تاریخ دارند. بنابراین نمی‌توان انتظار داشت در این ۵۶ سال، خط خوشنویس دچار تطور نشده باشد و اساساً باید گفت بهترین مقایسه، مقایسه‌ای است که بین نسخه‌های با تاریخ یکسان صورت بگیرد که این مهم نیز بواسطه‌ی عدم دسترسی به آثار خارج از کشور این خوشنویس که بیشترین سهم را به خود اختصاص می‌دهند غیر ممکن به نظر می‌رسد یا در شرایط استثنایی قابل حصول است. با این وجود مفردات سبک نستعلیق سلطان علی مشهدی مأخوذ از آثار وی را با مفردات استخراج شده از اثر بوستان سعدی (جدول ۲) مقایسه می‌کنیم. چنانکه مشاهده می‌شود حروف و مفردات در هر دو شیوه بسیار به هم نزدیک‌اند.

با مقایسه‌ی انجام شده در جدول ۲ (در زیر هر بخش از جدول مفردات سلطان علی، تصویر مفردات بوستان سعدی آورده شده است) می‌توان نتیجه گرفت سر حرف «ف» یا «ق» هم به تنهایی و هم در اتصال با مدات (کشیده و نیم‌کشیده) در هر دو نمونه یکسان می‌باشند. این اتصال بر خلاف سبک میرعماد، بدون فاصله می‌باشد. در مورد حرف «ق» نیز وضعیت به همین صورت است و گردی بین اتصال سر قاف و دایره آن (نظیر آنچه سال‌های بعد در آثار میرعماد مشاهده می‌شود)، وجود ندارد. کلیت دوایر (شروع کمان، گودی و «شمره»^۵) در هر دو شیوه یکسانند. زاویه سر کش حرف «ک» نسبت به سطح افق، در آثار سلطان علی مشهدی برابر ۳۰ تا ۳۵ درجه است و همین مشخصات در بوستان سعدی تکرار شده است. در آثار میر عماد «شروع سر کش با زاویه ۳۵ درجه می‌باشد» (جباری، ۱۳۷۰، ۴۹). اندازه قلم در اجرای سر کش حرف کاف در آثار میرعلی و سلطان علی سه چهارم قلم و در اثر بوستان سعدی گاهی به سمت نیم قلم میل می‌کند.

اما در چند حرف، اختلافات جزئی وجود دارد؛ سر میم متصل به یاء معکوس در «می» در اثر بوستان سعدی فضای مثبت کمتری نسبت به سر میم در آثار سلطان علی دارد بطوری که گردی سر میم (در سبک سلطان علی) بیشتر می‌باشد. اختلاف اندک بین برخی حروف دیگر مثل سر حرف «ص» را بایستی موردی جزئی تلقی نمود چرا که این اختلاف با کنار هم گذاشتن تعداد بیشتری از آثار به سمت صفر میل می‌کند.

«قَطِ قَلَم»^۶، مرکب‌برداری، مرکب‌رانی

سلطان علی در صراط السطور می‌گوید:

«قَطِ مَحْرَفِ كُنِي خَطًا بَاشِدْ مَتَوَسُّطِ كُنِي رَوَا بَاشِدْ»
(کاستی گوا، ۱۳۵۶، ۳۴)

قَطِ قَلَمِ مَوْرَدِ اسْتَفَادَه دَر اَثَرِ بَوَسْتَانِ سَعْدِي مِثْلِ مَعْمُوْمِ كَارِهَائِي دِيْغَرِ
سلطان علی مشهدی «قَطِ مَتَوَسُّط»^۷ می‌باشد. شیب قلم‌گذاری‌ها نیز

ردیف	عنوان کتاب / مرقع	محل نگهداری	سال کتابت (ه.ق.)	کد دستیابی
۲۷	ترجمه منظوم جامی از چهل حدیث	کتابخانه عمومی لنینگراد	۹۰۳	
۲۸	بهارستان جامی	مجموعه گلبنکیان (پاریس)	۹۰۳	
۲۹	۴۷۰ قطعه در مرقع	کتابخانه توفیق‌پوسرای استانبول	۸۸۵-۹۰۳	
۳۰	دیوان حافظ شیرازی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۹۰۵	۴۰۱۳
۳۱	تحفه الاحرار جامی	کتابخانه ملی پاریس	۹۰۵	
۳۲	گلستان سعدی	بنیاد بادمر ژنو	۹۰۶	
۳۳	دیوان حافظ - کلکسیون عبدالسلام	کتابخانه دانشگاه آلیگار هند	۹۱۹	
۳۴	صراط السطور	کتابخانه عمومی لنینگراد	۹۲۰	
۳۵	دیوان امیرشاهی	کتابخانه ملی پاریس	۹۲۰	
۳۶	مناجات‌نامه خواجه عبدالله انصاری	کتابخانه سرکاری رامپور هند	۹۲۱	
۳۷	تحفه الاحرار جامی	کتابخانه کاخ گلستان	۹۲۱	۲۲۲۵
۳۸	مخزن الاسرار	کتابخانه کاخ گلستان	بدون تاریخ	۱۷۶۸
۳۹	تحفه الاحرار	کتابخانه کاخ گلستان	بدون تاریخ	۴۶۸
۴۰	مخزن الاسرار	کتابخانه کاخ گلستان	بدون تاریخ	۲۱۵۸
۴۱	مرقع گلشن	کتابخانه کاخ گلستان (۸ صفحه از مرقعات با رقم سلطان علی)	بدون تاریخ	۱۶۶۳
۴۲	رباعیات عمر خیام (۳۴۵ رباعی)	کتابخانه کاخ گلستان	بدون تاریخ	۲۹۶
۴۳	مرقع خطوط	کتابخانه کاخ گلستان (۲ صفحه از مرقعات با رقم سلطان علی)	بدون تاریخ	۱۶۳۲
۴۴	دیوان جامی	کتابخانه مجلس شورای اسلامی	بدون تاریخ	۱۳۱۵۶
۴۵	رساله گل و مل سلطان حسین بایقرا	کتابخانه دکتر مهدوی	بدون تاریخ	۹۳
۴۶	حالنامه عارفی (مثنوی گوی و چوگان)	موزه آثار اسلامی و ترک استانبول	بدون تاریخ	
۴۷	بوستان سعدی	موزه آثار اسلامی و ترک استانبول	بدون تاریخ	
۴۸	غزلیات شاهی	کتابخانه عمومی لنینگراد	بدون تاریخ	
۴۹	گلستان سعدی	موزه هنرهای زیبا کانسگورب (لایپزیک)	بدون تاریخ	
۵۰	دیوان امیرشاهی	موزه هنرهای زیبا کانسگورب (لایپزیک)	بدون تاریخ	
۵۱	یک نسخه مرقع	موزه هنرهای زیبا کانسگورب (لایپزیک)	بدون تاریخ	
۵۲	غزلیات موسی	مجموعه بنیاد کورکیان نیویورک	بدون تاریخ	
۵۳	گلستان سعدی	مجموعه رُستجایلد پاریس	بدون تاریخ	
۵۴	هفت قطعه از مرقعات	کتابخانه دانشگاه استانبول	-	
۵۵	تعداد زیادی قطعات و مرقعات متفرقه	کتابخانه‌های داخلی و خارجی	-	

تفاوت محسوسی با شیب قلم‌گذاری‌های سلطان‌علی مشهدی ندارد. شیوه مرکب برداری و مرکب‌رانی نیز مشابه می‌باشد.

«کرسی»^۸ و شیب، شروع و ختم سطرها، ریتم دوایر

این اعتقاد که «در دوره صفوی شاکله و آناتومی خط بر مبنای بیضی پایه‌گذاری شده است و همین امر در دوره قاجار رو به سمت و سوی دایره‌گرایی پیدا کرد» (احسن، ۱۳۸۷، ۱۰۴)، تا حدودی درست است اما در اغلب سطرنویسی‌های سلطان‌علی نیز، خط کرسی، مقعر بوده و شروع سطرها کمی بالاتر از خط کرسی می‌باشد و پایان سطرها گاهی از شروع آن بالاتر. اصول سطرنویسی با کرسی مقعر در اثر بوستان سعدی موزه‌ی ملک بسیار عالی اجرا شده است و یکی از دلایل دیگر چشم‌نواز بودن کتابت این اثر را باید در رعایت کرسی هلالی شکل آن دانست.

مقایسه بوستان سعدی موزه ملک با آثار سلطان‌علی مشهدی

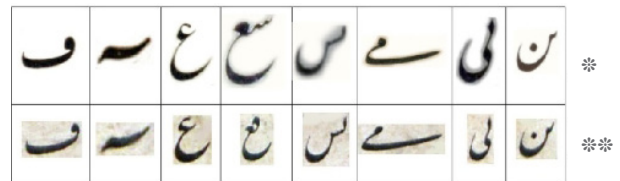
در تصاویر ذیل سعی شده است از اغلب آثار سلطان‌علی برای دریافت این شباهت‌ها استفاده شود. یکی از این آثار، بوستان سعدی دارالکتب قاهره (مصر) است که در سال ۸۹۳ ق. توسط سلطان‌علی در سن ۵۲ سالگی با قلم خفی کتابت شده است. در (تصویر ۵) «ین» و «سخن» و «مین» در بوستان دارالکتب قاهره نسبت به بوستان موزه ملک در عین شباهت با یکدیگر، مختصری قوی‌تر و متناسب‌تر اجرا شده است و هجاهای «یست» و «هند» شباهتی تام با یکدیگر دارند. زاویه سرکش در حرف کاف در هر دو اثر یکی می‌باشد و همانطور که پیش‌تر نیز اشاره شد برابر ۳۰ تا ۳۵ درجه نسبت به سطح افق می‌باشد اما سرکش‌های اثر موزه ملک کمی نازک‌تر اجرا شده‌اند.

در ابیات زیر (تصویر ۶) نیز چنانکه پیکان‌ها نشان داده‌اند، سبک واحدی بر دو اثر حکمفرماست اما در جاهایی لغزش‌هایی از خوشنویس نسبت به اصول کلی رعایت شده در دیگر سطور سر زده است. مثلاً تفاوت دو کلمه «بجز» که در اثر دارالکتب مصر نسبت به بوستان موزه ملک درست‌تر اجرا شده است.

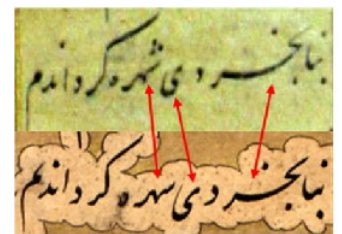
سلطان‌علی مشهدی در بسیاری از کارهایش از گذاشتن نقطه‌ی دایره‌ی «ن» صرف‌نظر کرده یا نقطه را بالاتر از محل واقعیش که داخل دایره است قرار داده است؛ در (تصویر ۷) این مورد رعایت شده است. همچنین در بسیاری موارد دیده می‌شود پای حرف «م» در نزول حقیقی خود به سمت راست میل می‌کند این موضوع در تصاویر ۵ و ۷ نیز در هر دو اثر قابل مشاهده است.

در (تصویر ۸) شباهت یای معکوس را در دو اثر رباعیات خیام سلطان‌علی مشهدی و بوستان سعدی موزه ملک مشاهده می‌کنیم. صاف نویسی و اجرای دقیق کشیده‌ها و دوایر و رعایت بسیار هوشمندانه اصول «فضای منفی»^۹ باز و بسته از خصیصه‌های اثر

جدول ۲ - حروف و مفردات، سبک نستعلیق سلطان‌علی مشهدی مأخوذ از آثار وی (*)، بوستان سعدی موزه ملی ملک (**).



تصویر ۵ - مقایسه مفردات، بوستان سعدی اثر سلطان‌علی مشهدی (بالا). مأخذ: دارالکتب قاهره، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: موزه ملک



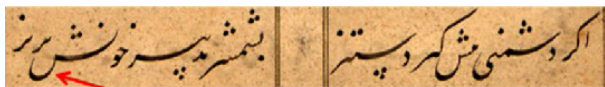
تصویر ۶ - سبک واحد، بوستان سعدی اثر سلطان‌علی مشهدی (بالا). مأخذ: دارالکتب قاهره، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: موزه ملک



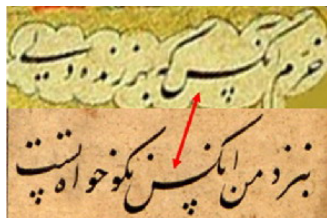
تصویر ۷ - نقطه نون و نزول میم، بوستان سعدی، سلطان‌علی مشهدی (بالا). مأخذ: دارالکتب قاهره، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: موزه ملک



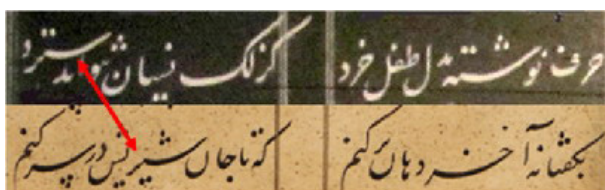
تصویر ۸ - شباهت یای معکوس، رباعیات خیام اثر سلطان‌علی (بالا). مأخذ: کتابخانه کاخ گلستان، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: موزه ملک



تصویر ۹- اجرای دایره بزرگ تر از حد معمول.
مأخذ: (موزه ملک)



تصویر ۱۰- اجرای متناسب دوایر و کشیده‌ها، اربعین جامی (بالا).
مأخذ: (آستان قدس رضوی)، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: (موزه ملک)



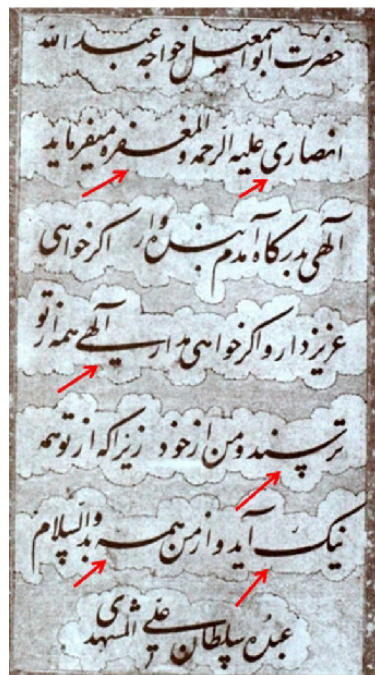
تصویر ۱۱- اجرای متناسب دوایر و کشیده‌ها، تحفه الاحرار جامی (بالا).
مأخذ: (کتابخانه کاخ گلستان)، بوستان سعدی (پایین). مأخذ: (موزه ملک)

سلطانعلی مشهدی / اوایل قرن دهم هجری (آغداشلو، ۱۳۸۵). این در حالی است که با مرور زمانند آثار سلطان علی و با مقایسه این اثر با اثری همانند (تصویر ۱۴) جای شکی باقی نمی‌ماند که اثر یاد شده مربوط به نیمه دوم قرن نهم وای بسا قبل از سال ۸۷۳ ق. باشد. در اثر متأخرتر (تصویر ۱۴)، کشیده‌ها در نهایت صافی و تناسب اجرا شده‌اند و دوایر با یکدیگر همخوانی کامل دارند.

بوستان موزه ملک محسوب می‌شود. گاهی این یک‌دست‌نویسی آن قدر بی‌نقص و دارای حسن تشکیل و «حسن وضع»^{۱۰} می‌باشد که قوت قلم میرعماد را در ذهن تداعی می‌نماید؛ گاهی نیز دوایر و کشیده‌ها بزرگ‌تر از حد معمول می‌شوند اما شکل کلی مفردات حفظ می‌شود (تصویر ۹).

این صاف‌نویسی در آثار مهم کتابت شده سلطان علی با قلم کتابت و خفی قابل رجوع می‌باشد. در ذیل به چند نمونه آثار سلطان علی مشهدی با قلم کتابت و خفی و مقایسه‌ی آنها با اثر بوستان سعدی اشاره شده است که در اغلب موارد به لحاظ حسن تشکیل و حسن وضع با اثر بوستان برابری می‌کنند (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

دیگر موضوعی که در مقایسه‌ی دو اثر، اهمیت دارد مقایسه آثار بر اساس «ترتیب وقوع تاریخی»^{۱۱} آنها با یکدیگر است. بدین معنی که قاعدتاً باید دو اثری را با هم مقایسه کرد که در یک دوره‌ی زمانی نزدیک به هم خلق شده‌اند. بنابراین برخی تفاوت‌های اثر بوستان سعدی را با دیگر آثار باید در فاصله زمانی خلق آن آثار با اثر مورد نظر جستجو کرد. برای مثال (تصویر ۱۲) با توجه به اجرای ضعیف دوایر و کشیده‌ها، نمی‌تواند مربوط به دوران پختگی خط سلطان علی مشهدی محسوب شود و نکته جالب اینکه اغلب آثار سلطان علی نمایش داده شده در کتاب‌های در دسترس عموم، همان‌هایی هستند که مربوط به دوران اولیه کتابت این خوشنویس در قرن نهم ق. می‌باشند و آثار کتابت و خفی وی که مرکزیت قلم سلطان علی محسوب می‌شوند و توانایی سلطان علی را بایستی در آنها دید، عموماً معرفی نشده‌اند. در صفحات پایانی کتاب «آسمانی و زمینی» در بخش تصاویر، ذیل خط سلطان علی مشهدی (تصویر ۱۳)، مرقوم شده است: قطعه خط نستعلیق، به خط



تصویر ۱۴- قطعه، دوران پختگی خط سلطان علی، سلطان علی مشهدی (چپ).
مأخذ: (موزه هنرهای تزئینی ایران)



تصویر ۱۳- اجرای ضعیف دوایر و کشیده‌ها، سلطان علی مشهدی (وسط).
مأخذ: (خانه بنیاد مستضعفان)



تصویر ۱۲- اجرای ضعیف دوایر و کشیده‌ها، سلطان علی مشهدی (سمت راست).
مأخذ: (موزه هنرهای تزئینی ایران)

نتیجه

رقم پایانی اثر، مردد نماید. یکی ضعیف بودن دیگر کارهای صاحب اثر نسبت به آنچه مورد بحث است و دیگری عدم همخوانی جزئیات اثرها با یکدیگر. با ملاحظه‌ی کارهای خوب سلطان علی مشهدی در تحفه‌الاحرار و دیوان حافظ و مخزن‌الاسرار و بخش نوشته‌شده با قلم کتابت اربعین جامی و دیگر کارهای اشاره شده، نیک درمی‌یابیم کلیت اثر بوستان سعدی به لحاظ زیبایی‌شناسی و رعایت قواعد و صاف‌نویسی و حسن ترکیب و حسن وضع کلمات، مشابهتی در خور با دیگر آثار ممتاز سلطان علی مشهدی دارد. در مورد جزئیات و مفردات اندک تفاوت‌هایی وجود دارد که مشابه این تفاوت‌ها را در قیاس دیگر آثار سلطان علی مشهدی با یکدیگر نیز می‌توان دید.

بنابراین می‌توان اینگونه حکم نمود که اثر بوستان سعدی موزه ملک بارقم «تمت‌الکتاب بعون‌الملک الوهاب علی‌ید‌العبد‌الفقی‌الحقیر سلطان علی‌المشهدی» از نظر مشخصات و مؤلفه‌ها و مختصات، با بخش ممتاز آثار سلطان علی مشهدی همخوانی کافی دارد و نگارنده این سطور با توجه به آثار در دسترس فعلی در کتابخانه‌ها و موزه‌های ایران نمی‌تواند دلیلی بر جعل بودن اثر یاد شده اقامه نماید. بدیهیست دسترسی نزدیک به سه نسخه دیگر بوستان سعدی به خط سلطان علی مشهدی که همگی در کتابخانه‌های خارج از ایران نگهداری می‌شوند می‌تواند این گمان قریب به یقین را به یقین بدل نماید.

بخش اندکی از آثار منتسب به سلطان علی را باید در زمره جعلیات به شمار آورد. چرا که حاصل حدود شصت سال کتابت از اطراف سال‌های ۸۶۵ ق. تا ۹۲۶ ق. نمی‌تواند کمتر از حجم اشاره شده در این مقاله باشد. در فصل یافته‌های پژوهش، به تحقیق دریافتیم میراث نسخ خطی و مرقعات به‌جا مانده از سلطان علی مشهدی مجموعه‌ای از کارهای ضعیف و متوسط و قوی هستند؛ این موضوع باستناد طول زمان مشق کردن‌های سلطان علی که در بالا اشاره شد، بسیار طبیعی به نظر می‌رسد. در این میان آنچه از اهمیتی اساسی برخوردار است، مشاهده و بررسی همه‌ی آثار این خوشنویس در یک فرآیند زمانی است کاری که در این مقاله با استفاده از بخشی از آثار وی که در کشور ایران موجود است صورت پذیرفت. مشاهده‌ی آثار موجود نشان می‌دهد، تصویری که از سلطان علی مشهدی در ذهن خوشنویسان ایران است، نازل‌تر از جایگاه واقعی این خوشنویس است چرا که همانطور که اشاره شد، عمده‌ی آثار در دسترس عموم سلطان علی، جزء کارهای ضعیف تا متوسط وی محسوب می‌شود.

بی‌شک اثر بوستان سعدی موزه ملی ملک یکی از آثار خطی ارزشمند است که توانایی خوشنویس را در اجرای صاف و دقیق کلمات به خوبی به اثبات رسانده است. احتمالاً دو موضوع وجود دارد که می‌تواند یک کارشناس را در (رأی به) صحت انتساب یک اثر به

فهرست منابع

- آغداشلو، آیدین (۱۳۸۵)، آسمانی و زمینی، نشر و پژوهش فرزاد روز، تهران.
احسنت، قاسم (۱۳۸۷)، میرعماد تا حجاب شیرازی، نشر افق پرواز، شیراز.
امیرخانی، غلامحسین (۱۳۷۴)، آداب‌الخط امیرخانی، انجمن خوشنویسان ایران، تهران.
انجمن خوشنویسان ایران (۱۳۷۸)، مرقع رنگین، انجمن خوشنویسان ایران، تهران.
بیانی، مهدی (۱۳۶۳)، احوال و آثار خوشنویسان، انتشارات علمی، تهران.
جباری کلخوران، صداقت (۱۳۷۰)، اصول و الگوی خوشنویسی در آثار میرعماد حسنی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته ارتباط تصویری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.
حبیبی، عبدالحی (۱۳۵۵)، هنر دوره تیموریان و متفرعات آن، بنیاد فرهنگ ایران، تهران.
سایت اینترنتی موزه ملی ملک (۱۳۷۵)، <http://www.malekmuseum.org/fa>. تهران.
شیمل، آن‌ماری (۱۳۶۸)، خوشنویسی و فرهنگ اسلامی، ترجمه اسدالله آزاد، انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
عالی‌افندی، مصطفی (۱۳۶۹)، مناقب هنروران، انتشارات سروش، تهران.
قلیچ‌خانی، حمیدرضا (۱۳۸۸)، فرهنگ واژگان و اصطلاحات خوشنویسی و هنرهای وابسته، روزنه، تهران، چاپ دوم.
کاستی‌گوا، گ.ا.ی (۱۳۵۶)، رساله رسم‌الخط سلطان علی مشهدی، ترجمه کریم کشاورز، نشر پیام، تهران.
لسینگ، آلفرد (۱۳۹۰)، جعل یک اثر هنری چه اشکالی دارد؟، ترجمه ثریا قاسمی، بیناب، شماره بیستم، صص ۱۹۲-۱۷۵.
مایل هروی، نجیب (۱۳۷۲)، کتاب آرابی در تمدن اسلامی، آستان قدس رضوی، مشهد.
یساولی، جواد (۱۳۵۷)، پیدایش و سیر تحول هنر خط، انتشارات یساولی، تهران.

پی‌نوشت‌ها

- ۱ Alfred Lessing.
۲ «رعایت اصول و ارکان نوشتن حروف و اتصالات آن در کلمات می‌باشد» (همان، ۱۳۳).
۳ طبق یک تعریف سنتی اندازه قلم‌های مختلف به این شرح است: ۱- غبار (از کوچکترین اندازه تا نیم‌میلیمتر) ۲- خفی (از نیم تا سه‌چهارم میلیمتر) ۳- کتابت (از سه‌چهارم تا یک‌ونیم میلیمتر) ۴- چلیپا (از یک‌ونیم تا دو میلیمتر) ۵- قطعه (از دو تا شش میلیمتر) ۶- جلی (از شش میلیمتر تا دوسانتیمتر) ۷- کتیبه (از دوسانتیمتر به بالا) (امیرخانی، ۱۳۷۴).
۴ به الفاضی گفته می‌شود که از ترکیب حرفی با حرف دیگر بوجود آید مانند: «بت، بچ، بر».
۵ «بخش پایانی حروف دایره‌ای (مانند: س، ح، ل و ...) را گویند که دارای صعود مجازی می‌باشند» (همان، ۲۳۸).
۶ زاویه‌ی زبانه‌ی قلم نسبت به امتداد طول قلم‌نی می‌باشد که با قلم تراش برش داده می‌شود.
۷ «باباشاه اصفهانی در آداب‌المشقی، زاویه قط متوسط را ۲۲/۵ درجه، زاویه قط محرف را ۴۵ درجه و قط جزم را تخت و بدون زاویه می‌داند» (مایل هروی، ۱۳۷۲).
۸ کرسی یا خط زمینه خط مستقیم یا مدوری است که محل قرارگیری حروف و کلمات نسبت به آن سنجیده می‌شود. هر سطر در خوشنویسی می‌تواند بیش از یک کرسی داشته باشد ولی معمولاً یک کرسی نسبت به دیگر کرسی‌ها محوریت دارد.
۹ رعایت فضاهای منفی به معنای تعادل و توازن در نسبت‌های سفیدی و سیاهی در خوشنویسی می‌باشد.
۱۰ «تنظیم و ترکیب سطر، رعایت فواصل، حسن مجاورت و اعتدال کلمه‌ها، کرسی‌بندی و کشیده‌نویسی» (همان، ۱۳۴).
۱۱ Chronological.